

Др АЛЕКСАНДРА ВУЛЕТИЋ

виши научни сарадник

Историјски институт

Београд

aleksandra.vuletic@iib.ac.rs

ФОРМИРАЊЕ ВОДЕЋЕГ ДРУШТВЕНОГ СЛОЈА У КРАГУЈЕВАЧКОЈ ЧАРШИЈИ И ВАРОШИ

АПСТРАКТ: Рад се бави почетном етапом друштвене стратификације у Крагујевцу по окончању устаничког периода. На основу доступне архивске грађе, првенствено из Фонда Крагујевачког суда у Архиву Србије, установљено је да је водећи друштвени слој у крагујевачкој чаршији и вароши био профилисан већ почетком 30-их година 19. века. За представнике тог слоја био је карактеристичан пословни успех, учешће у општинским органима власти и друштвени престиж који је из претходног произазио.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Крагујевац, варош, чаршија, трговци, занатлије

Демографска обнова Крагујевца и ревитализација привредног и друштвеног живота у чаршији и вароши отпочели су убрзо по окончању устаничког периода. Када је постао престоница, 1818. године, Крагујевац је имао нешто мање од 1000 становника. До 1834, када је извршен први општи попис становништва у Србији, број његових житеља је више него удвостручен: те године Крагујевац је, са предградјима Сушицом и Палилулом, имао 369 кућа у којима је живело 2.235 становника – 1.339 мушкараца и 896 жена.¹ Формирање чиновничког апарат централне управе у Крагујевцу било је праћено доласком занатлија и трговаца, који су опскрбљивали како нарастајуће чиновништво, тако и све бројније посетиоце који су разним пословима долазили у српску престоницу. И док су први чиновници претежно били пореклом из Хабзбуршке монархије, занатлије и трговци који су почели да

¹ Године 1818. у Крагујевцу су пописане 193 куће у којима је живело 378 харачких глава (мушкараца старијих од седам година који су били обvezници харача), видети: М. Петровић, *Финансије и устанак обновљене Србије до 1842*, II, Београд 1898, 447. Подаци за 1834. годину: Л. Цијетић, *Појис становништва и имовине у Србији 1834. године*, *Miscellanea*, књ. XIII (1984), 76.

се насељавају у Крагујевцу мањом су пристизали из суседних области Османског царства. Током треће и четврте деценије 19. века, као места порекла крагујевачких житеља најчешће се наводе градска насеља у Османском царству – Ниш, Врање, Битољ итд. Осим из градова под влашћу султана, у Крагујевац су се досељавали и занатлије и трговци из других вароши Србије, а у мањем броју и из јужних области Хабзбуршке монархије.²

Једна од најважнијих одлика градског становништва је мобилност. Најмобилија професионална група у оновременом Крагујевцу били су чиновници. Кроз престонички државни апарат је током треће и четврте деценије 19. века прошло неколико стотина службеника, који су се у Крагујевцу задржавали краће или дуже време, а потом, сходно потребама државне управе одлазили у Београд или у друга места. И многе занатлије, које су долазиле на позив кнеза и Двора, у Крагујевцу су се задржавале привремено. У потрази за послом и бољим животом, у Крагујевац су долазили, али и одлазили из њега многи трговци, занатлије и најамни радници. Ипак, већина занатлија која је у том периоду дошла у Крагујевац, у њему је и остала. Године 1836, када је у Србији спроведен први попис занатлија, у Крагујевцу их је било 336. Највише је било терзија (85), потом механџија (72) и ћурчија (46), док је преосталих 16 грана занатства обухваћених пописом имало по 20 или мање занатлија.³ Већини занатлија њихова привредна делатност доносила је релативно скромну добит. На тај закључак нас наводи архивска грађа из тог периода у којој се занатлије помињу; на пример, из бројних докумената који се односе на мумџије, видимо да је зарада коју су остваривале једва била довољна за задовољавање основних животних потреба. Трговина се обично сматра уноснијим занимањем од занатских делатности, али је и већина трговаца остваривала скромне приходе. То се пре свега односи на трговце који су се бавили искључиво дућанском трговином – бакале и болтације.⁴ Знатније приходе остваривали

² Општије у: А. Вулетић, *Демографски кајаџишћи Крагујевца као престоне вароши*, у: Крагујевац. Прва престоница модерне Србије 1818–1841. године, Зборник радова са научног скупа одржаног 13. фебруара 2018. године у Крагујевцу, ур. Предраг Илић, Шумадијски анализи, Крагујевац 2019, 11–29.

³ *Архивска грађа за занаше и еснафе у Србији од Другог устанка до еснафске уредбе 1847 године*, сакупио и уредио др Тих. Р. Ђорђевић, Београд 1925, 290.

⁴ У јесен 1833. бакалин Мита Стефановић жалио се кнезу да већ 14 година држи бакалук у дућану, али да се „сад бакалук намножио, готово да нема дућана који бакалук не продаје, и због умноженија толиких бакласких дућана, као и због скупих

су трговци који су робу куповали и продавали на страни. Вођени пословним интересима, сарађивали су и са страним трговцима.⁵ Крагујевачки трговци трговали су широм Србије, по европским пределима Османског царства, као и јужним областима Хабзбуршке монархије. На северу су стизали до Пеште, на западу до Сарајева, а на југу и југоистоку, до Видина, Сереза и Пловдива, као и до Скопља и Прилепа.⁶

Држава је настојала да оснажи градску привреду – занатство и трговину, забраном отварања дућана по селима. Капетанима Крагујевачке нахије је, на пример, 1830. године наложено „да обнародују да је строго забрањено по селима дућане држати и у њима меку рубу [одело, хаљине] продавати, као што су досад неки преко заповести држали“. Није било допуштено ни торбарење, тј. да у села залазе „они трговчићи који су досад имали обичај да рубу у торбама или бисагама по селима носити и продавати. А шта више, препоручујемо вам да забраните о празницима црквама, где се сабори купе, рубу односити и продавати, но сваки који жели такву трговину водити, нека у вароши или паланки дућан има, и онде, како сви прочи, на свом дућану нека рубу продаје“. Иако је 1831. године отварање сеоских дућана под одређеним условима дозвољено, сваки вид трговине који се одвијао изван њих и даље је забрањиван. Осим отварања дућана по селима, држава је у циљу заштите домаћих занатлија и трговаца забрањивала и страним трговцима да доносе робу и продају је на мало у чаршији. Забране, међутим, нису могле да искорене нелегалну трговину, о чему сведоче поновљене молбе крагујевачких трговаца и занатлија да их држава заштити од нелојалне конкуренције. Трговци су се жалили како на стране трговце, тако и на сељане који су у чаршији куповали разноразну робу а потом је препродавали.⁷

За време владавине кнеза Милоша занатлије су биле еснафски организоване. Еснафском уредбом из 1823. године одређен је дело-круг рада сваког еснафског удружења, а члановима сваког од њих

кирија дућанских”, посао му је доносио све мање прихода, АС КК 1301.

⁵ Тако се, на пример, трговац Петар Матејић 1830. године уортачио у Приштини са тамошњим трговцима Јакупом Турчином и Јозом Митровићем, АС СОК 353/1830.

⁶ Опширније у: Р. Ј. Поповић, А. Вулетић, П. Илић, *Престони Краљевачи*, Крагујевац 2019, 116–120.

⁷ Тако је, на пример, у једној жалби наведено да трговци са стране „рубу сашивену у овдашњу чаршију доносе и на парче продају, који се скоро сваког пазарног дана овде с рубом налазе“, АС СОК 1833/465.

забрањено је да се мешају у делатности других еснафа. Вођени жељом за увећањем прихода, чланови еснафских удружења су, упркос забрањи, неретко посезали за пословима који су спадали у делатност других еснафа. Стога су биле честе жалбе како појединачних занатлија, тако и читавих еснафских удружења, на незаконито пословање чланова других еснафа. Понекад су и челни људи еснафских удружења злоупотребљавали свој положај и били нелојална конкуренција осталим припадницима својих еснафа. Тако су се, на пример, 1832. године мумције жалиле на свог устабашу Милију да је прекршио међусобни договор о закупу лоја од општинских касапа. „Закупивши сав лој од касапа за себе самог и преко 400 ока, које свећа које сапуна, однесе на Ваљево те прода”, наведено је у жалби мумција упућеној Крагујевачком суду.⁸

Могућности које је пружала трговина навеле су и многе занатлије да почну да се баве трговачким пословима. То ћемо конкретно поткрепити примером члanova једног од најбројнијих еснафа у Крагујевцу – Ђурчијског. Године 1831. овај еснаф окупљао је 49 занатлија – 41 Ђурчију и по осам табака и сарача. Према једном извештају, само половина њих се искључиво бавила својим занатом, а друга половина се осим занатом бавила и трговином, или је од бављења занатом потпуно одустала и прешла на бављење трговином као једином делатношћу. Међу њима је, на пример, био и Стојко Стојановић, један од највиђенијих људи у чаршији, и доцнији председник Крагујевачког суда. Петар Весковић, такође виђенији чаршилија, који се 30-их година помиње и као један од варошких кметова, имао је чак три занимања – осим Ђурчилука и трговине, бавио се и терзијском. Иако су еснафска правила забрањивала члановима еснафа да се баве занатима других еснафских удружења, он је ово правило заобишао тако што је терзијску радњу отворио на име сина који је учио терзијски занат.⁹ У тежњи да разгранају пословне активности и увећају добит, занатлије и трговци настојали су да добију подршку представника власти. Кујунџија Вуле Мрљешевић је, на пример, дошао у Крагујевачки суд да тражи трговачки пасош „да може по целом пределу да иде и по селима сребро да продаје”, позивајући се да за ту трговину има одобрење Симе Милосављевића Паштромца.¹⁰

⁸ АС СОК 1832/795; Р. Ј. Поповић, А. Вулетић, П. Илић, нав. дело, 113–116.

⁹ Исто, 110–116.

¹⁰ АС СОК 1833/335; слично је било и у случају Мијаила, алаџара из Велеса, који је 1826. продавао робу у чаршији, а позивао се на дозволу виших власти, исто, 1827/109.

Најпредузимљивије чаршилије су, осим бављења занатима и трговином, закупљивале и касапнице и/или кантар у вароши. На лиценције за закуп општинске касапнице и кантара, које је сваке године расписивао и спроводио Крагујевачки суд, могли су да се јаве само имућнији Крагујевчани, пошто су својом имовином морали да зајемче да ће платити излиџитирани закуп. Закупљивали су самостано или у ортаклуку по двојица. Међу закупцима крагујевачке касапнице били су познати трговци и механџије, као што су Вучко Нешић, Стојан Топал Павловић, Јорѓа Ћрстић, Стојко Стојановић, Младен Стојановић, Илија Мирковић, Лазар Илић, Новица Стефановић, Ђира Ристић и други; као закупци кантара у историјским изворима помињу се, између осталих, трговци и механџије Стојча Павловић, Новица Стефановић и Марко Божурац.¹¹

Вођени пословним интересима, истакнути трговци и занатлије су се међусобно удруживали и раздруживали, позајмљивали новац једни другима, а међусобне односе услед нерашчишћених послова и невраћених дугова понекад су решавали и на суду. Пословни људи су за развој својих послова узимали и зајмове из државне благајне. Тако се, на пример, средином 30-их година као дужници „народне хазне“ помињу крагујевачки трговци Ивко Стојановић и Ђорђе Васић. Материјални успех доносио им је и друштвени престиж у чаршији и вароши. Њихова реч се слушала на еснафским скупштинама. Они су најчешће бирани за туторе малолетницима без очинског старања и бригу о њиховој имовини. О свим важним питањима за чаршију и варош, локални органи власти су се договарали с истакнутим чаршилијама.¹²

Из редова истакнутих чаршилија бирани су чаршијски (варошки) кнезови, који су представљали спону између чаршије и вароши, с једне, и органа државне власти, с друге стране. Они су извиђали мање спорове у вароши, скупљали порез у чаршији и располагали новцем из општинске касе. Током 20-их година 19. века као чаршијски кнезови у Крагујевцу помињу се Степа Јовановић, Веса Миловановић и Недељко Стојковић Дена. Како је број становника у вароши растао, појавила се потреба за избором већег броја званичника који ће отправљати чаршијске и општинске послове. Тридесетих година у Крагујевцу се помињу *кметови*, који су имали исте дужности као и варошки кнезови

¹¹ Р. Ј. Поповић, А. Вулетић, П. Илић, *нав. дело*, 125–128.

¹² У архиви Суда општенародног српског сачуван је списак крагујевачких кметова који су се међусобно спорили 1825. години, АС СОС 285/1825; АС, КК, XV/1723.

– сакупљање пореза, извиђање парница међу чаршилијама, посредовање између њих и локалних органа власти и сл. У једном документу из 1830. године као „кметови и главни људи вароши наше” помињу се Стојко Стојановић, Христа Пејовић, Ђорђе Васовић (Васић), Ивко Стојановић, Коста Каракић, Петар Весовић и Стојан Топал Павловић. Наредних година, већина њих се у истој улози помиње и у другим документима, а за Косту Каракића се понекад наводи и да је „први кмет”. Године 1834. Крагујевачки суд је из сваког еснафа позвао неколико „виђенијих” људи на договор око важних питања за чаршију и варош.¹³ Договору су присуствовале 24 истакнуте чаршилије; већина њих помиње се у разним документима локалних власти 30-их и 40-их година 19. века, из којих дознајемо да су се њихове пословне активности преплитале са њиховим друштвеним ангажманом.¹⁴

Једна од најважнијих дужности кметова било је сакупљање пореза у вароши, које је обављано два пута годишње; сакупљени порез кметови су доносили у варошки суд, а суд га је потом слао у државну благајну. Тако је, на пример, у јесен 1836. године Крагујевачки суд издао налог полицији „да сазове кметове варошке, и заповеди им да најправеднијим начином и савесно порез овај [митровски] разрежу и покупе”. Кметови су, међутим, више водили рачуна о сопственим пословима него о скупљању пореза, па су често опомињани да приљежније извршавају ову дужност. У новембру 1835. године председник Крагујевачког суда писао је директору варошке полиције „да наредбу учини да се порез од Крагујевчана што пре покупи и Исправничеству донесе”; председник суда се у писму жалио да је кметове већ два пута опомињао „да порез купе, но они гледајући свако свој посо и трговину, о купљењу пореза и не старају се, и заповести које се одовуд издају презиру, који у купљењу пореза никако успети неће, ако ваша власт и пооштреније на то не принуди их”.¹⁵

¹³ На договор су позвани: Филип Миладиновић, Сима Радивојевић, Јово Мијовић и Ивко Стојановић (терзијски еснаф); Стеван Илић, Дмитар Срећковић, Мита Вељковић, Новица Стефановић и Стеван Ђорђевић (механицијски еснаф); Петар Весовић, Стаменко Н. и Бошко Петковић (ћурчијски еснаф); Божин Н. и Андрија Васић (туфегџијски еснаф); Никола Крстић, Вучко Нешић (Нешковић) и Стојко Стојановић (папуџијски еснаф); Јован Ђорђевић, Цветко Митровић и Миленко Марковић (мутавџијски еснаф); Јорѓаћ Н. и Настас Н. (кујунџијски еснаф); Радован Шапоња (абацијски еснаф), АС СОК 1834/341.

¹⁴ Р. Ј. Поповић, А. Вулетић, П. Илић, нав. дело, 131–134.

¹⁵ АС СОК 1835/462; 1836/767.

Осим избора за варошке кметове и кнезове, истакнуте чаршилије биране су и за чланове Крагујевачког суда, као и за званичнике варошке полиције. Као илустрацију испреплетаности пословних активности и ангажмана у општинским органима власти, навешћемо пример Стојка Стојановића, једног од највиђенијих људи у крагујевачкој чаршији 30-их година. Пословну каријеру започео је као ћурчија; поседовао је табакану – радионицу за прераду коже, а осим занатом, бавио се и трговином. Пословни приходи омогућили су му да узме под закуп варошку касапницу, коју је држао неколико година, а потом и варошки кантар. Као један од истакнутих чаршилија обављао је и дужност варошког кмета; почетком 30-их година изабран је за члана Крагујевачког суда, а 1835. и за његовог председника. Да је био имућан човек сазнајемо и из извештаја о похари која је 1837. извршена у његовој кући; лопови су му том приликом украдли „пар пиштоља са сребрним карикама и јабукама, нож са сребрним канијама и сат”.¹⁶ Трговац Димитар Милојевић именован је за директора крагујевачке полиције 1836. године, а 1839. за председника Крагујевачког суда. Да је био имућан, видимо из податка да је 1833. продао своју кућу Јанићију Ђурићу, члану Народног суда, за 100 дуката цесарских. Имао је још једну кућу, која је свакако била једна од бољих у вароши, пошто је у њој одсео енглески конзула Хоџеса приликом боравка у Крагујевцу 1837. године.¹⁷

Истакнутим чаршилијама нису биле стране ни злоупотребе стечених пословних и друштвених позиција у циљу даљег материјалног напретка. На пример, трговац Стојан Топал Павловић, који је једно време обављао и дужност варошког кмета, био је 1833. године арендантор варошке касапнице; ту прилику је искористио да поред касапнице себи сазида кућу, па је касапница наредне године морала бити изместена. Стога му је 1834. године забрањено да поново учествује на лицитацији: „свим чаршилијама дозвољено је лицитирати, осим Стојану Топалу.” Ипак, ова злоупотреба положаја му је брзо заборављена, па је три године касније учествовао у лицитацији варошког кантара.

Међу злоупотребама положаја посебно се издваја случај терзије Ивка Стојановића, једног од варошких кметова. Крагујевачка општина

---

¹⁶ Служба у суду престала му је 1836. године, али је и даље уживао наклоност државних власти. Наме, Државни савет је тад препоручио Крагујевачком суду да му уступи општински кантар, па је он и даље несметано разијао своје послове: АС СОК 1829/448; 1831/900; 1832/334; 1834/113, 336; 1835/13, 251; 1836/10; 1837/16.

¹⁷ Исто, 1833/127.

је против њега поднела тужбу 1834. године, због проневере општинског новца. Ивко је, као и други варошки кметови, два пута годишње сакупљао порез од чаршилија у реону за који је био задужен. Општина је у тужби навела да је он „при себи општинских новаца 10 хиљада и више гроша у готовини од пореза имао, с којим новцима исплаћивали су они кнеза чаршијског, полицаја, учитеље, бирове, кочијаше и проче трошкове чаршијске.“ Када му је новац затражен да би се наведени службеници исплатили, Ивко је изјавио „да новца општинског нема, будући да су заједно с тефтерима у оном 6. новембра прошле године догођившем се пожару, изгорели.“ На основу приложених рачуна о претходним исплатама које је кмет Ивко приложио, сакупљени општински челници закључили су да се „код Ивка јошт наоди 3408 гроша и 20 пара општинских новаца.“ На Ивкову тврђњу да је општински новац у пожару изгорео, чланови општине дали су следећу изјаву: „Да су горели, они би се у пепелу могли наћи, као што су и сви остали погорелци своје новце нашли. Друго, зашто Ивко при оном пожару није јавио да се општински новци онде у дућану налазе, па да се одатле изнесу. Треће, што је на опомињање пандура магистратског Стевана, који је Ивка од куће позвао и јавио му да се пожар заподео, и који му је из дућана рубу помагао износити и који је брата Ивковог Дамњана три пут запитао има ли новаца у дућану, одговорио да нема. Па ако су онде и били, што их није изнео, јербо кад је имао времена износити рубу, што и тевтер са новцима није изнео. Четврто, што Ивко није одма оно јутро, при трајућој још ватри, првом кмету Кости Каракићу или ком другом јавио да су новци у дућану били и сагорели, да се траже, као што су други тражили и нашли.“ Ивко је, пак, одговорио да је „Кости јавио и рекао му да поново стога порез разреже“, а кмет Коста је узвратио да му то Ивко никад није рекао. Ивко је изјавио и да је два дана после пожара рекао члану суда Мијаилу Радовановићу да је општински новац изгорео у пожару. Члан суда га је, међутим, демантовао и рекао да је то било „тек после 12 или 13 дана кад је општина већ почела да га за новце тера“. Чланови општине су се присетили и да су од кмета Ивка три дана пре пожара тражили новац за неко туторство, а он је већ тад рекао да нема при себи општинског новца. Пошто су изјаве свих позваних сведока биле у супротности са исказом кмета Ивка, наложено му је да у општинску касу врати 3.408 гроша и 20 паре. Да ли је вратио новац, није нам познато.¹⁸

¹⁸ АС СОК 1835/4.

*

Већ током 30-их година 19. века у крагујевачкој чаршији и вароши био је профилисан водећи друштвени слој који су чинили истакнути пословни људи – трговци и занатлије. Они су постављани за општинске функционере – варошке кнезове и кметове, чланове Крагујевачког суда и челнике полицијске службе. Пословни успех и учешће у организма власти доносили су им друштвени престиж, а стечене позиције користили су у циљу даљег материјалног и друштвеног просперитета.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Архив Србије, Кнежева канцеларија (АС КК)

Архив Србије, Суд Округа крагујевачког (АС СОК)

Архив Србије, Суд општенародни српски (АС СОС)

А. Вулетић, *Демоографски катализети Краљевца као престоне вароши*, у: Крагујевац. Прва престоница модерне Србије 1818–1841. године, Зборник радова са научног скупа одржаног 13. фебруара 2018. године у Крагујевцу, ур. Предраг Илић, Шумадијски анализи, Крагујевац 2019, 11–29.

Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од Другог устанка до еснафске уредбе 1847 године, сакупио и уредио др Тих. Р. Ђорђевић, Београд 1925.

Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842.*, I–III, Београд 1897–1899.

Л. Цијетић, *Попис становништва и имовине у Србији 1834. године*, Miscellanea, књ. XIII (1984), 9–118.

Р. Ј. Поповић, А. Вулетић, П. Илић, *Престони Краљевац*, Крагујевац 2019.